4 ભારતની રાષ્ટ્રીય ચળવળો

M4J5H4

પ્રસ્તાવના

ભારતના વસવાટ દરમિયાન બ્રિટિશરો ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિથી પરિચિત થયા. ભારતની રાજકીય ખટપટો અને આંતરિક નબળાઈનો લાભ ઉઠાવી, બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ઈ.સ. 1757માં બંગાળમાં પગપેસારો કરી, ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામ સુધીનાં 100 વર્ષના શાસનકાળ દરમિયાન ભારત પર પોતાનું આધિપત્ય જમાવી દીધું. અંગ્રેજોએ પોતાનું આધિપત્ય જળવાઈ રહે તે માટે દેશમાં મજબૂત વહીવટી માળખાનો ધીરે-ધીરે વિકાસ કર્યો. અંગ્રેજોએ સ્થાપેલા વહીવટી માળખા દ્વારા દેશમાં સમાન કાયદા, સમાન વહીવટ અને બ્રિટિશ પ્રણાલિકા અનુસારનું ન્યાયતંત્ર અમલમાં આવ્યું. આમ છતાં ભારતમાં રહેનારા અંગ્રેજોએ ઇંગ્લેન્ડને વધુ લાભ થાય તેવા કાયદા અને વહીવટની સ્થાપના કરી. અંગ્રેજોએ ભારતના ભોગે ઇંગ્લેન્ડને સમૃદ્ધ બનાવી ભારતનું સૌથી વધુ આર્થિક શોષણ કર્યું.

1857નો સંગ્રામ

ભારતમાં 1857નો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ થવા માટે રાજકીય અસંતોષ, આર્થિક શોષણ, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિબળો, લશ્કરી પરિબળ તેમજ તાત્કાલિક પરિબળ જેમાં એન્ફિલ્ડ રાઇફલને લશ્કરમાં દાખલ કરવાની નીતિ જવાબદાર હતી. સંગ્રામનો પ્રથમ શહીદ મંગળ પાંડે હતો. આ સંગ્રામમાં નાનાસાહેબ, તાત્યા ટોપે, રાજા કુંવરસિંહ, રાણી લક્ષ્મીબાઈ, બહાદુરશાહ ઝફર વગેરે સંગ્રામકારીઓ સામેલ થયા હતા, 1857ના સંગ્રામનાં ઘણાં પરિણામો અને અસરો ઊભી થઈ જેમાં ભારતમાં કંપની શાસનનો અંત અને બ્રિટિશ તાજના શાસનની શરૂઆત (રાણી વિકટોરિયાનો ઢંઢેરો) વહીવટી, લશ્કરી, સામાજિક, ધાર્મિક નીતિમાં બદલાવ વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય. 1857નો સંગ્રામ નિષ્ફળ જવા માટે નિર્ધારિત સમય કરતા વહેલી શરૂઆત, કેન્દ્રિય નેતાગીરીની ઊણપ, અપૂરતા અને પછાત શસ્ત્રો, સંગ્રામકારીઓમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના કરતાં પોતાના અંગત સ્વાર્થને પ્રાધાન્ય, યોગ્ય અને સંગઠિત નેતૃત્વનો અભાવ જેવાં કારણો જવાબદાર હતાં. જેનો વિસ્તૃત અભ્યાસ તમે અગાઉના ધોરણમાં કરી ગયાં છો.

બહિષ્કાર અને સ્વદેશી ચળવળ

ભારતની રાષ્ટ્રીય ચળવળોમાં એ એક મહત્ત્વનો બનાવ હતો, બંગભંગના આંદોલન (1905)ની સાથે સાથે બહિષ્કાર અને સ્વદેશી ચળવળનો. અંગ્રેજોની કૂટનીતિના પરિણામરૂપ 'ભાગલા પાડો અને રાજ કરો'ની નીતિને લીધે. બહિષ્કાર અને સ્વદેશી ચળવળને વેગ મળ્યો.

બ્રિટિશ શાસન સમયે બંગાળ એ સૌથી મોટો પ્રાંત હતો. જેમાં આજના બંગાળ, બિહાર અને ઓડિશાનો સમાવેશ થતો હતો. ભારતના બીજા પ્રદેશો કરતાં બંગાળ રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું કેન્દ્રબિંદુ હતું. રાષ્ટ્રીય ચળવળનો વેગ અને વિચાર બંગાળમાંથી મળતો. વળી, 1857ના સંગ્રામમાં હિંદુ અને મુસ્લિમ એક સાથે અંગ્રેજો સામે લડ્યા હતા. તેથી 'ભાગલા પાડો અને રાજ કરો'ની અંગ્રજોની કૂટનીતિ દ્વારા કોમવાદને ઉત્તેજન આપવા માટે ભાગલા પાડવામાં આવ્યા હતા.

વાઇસરૉય કર્ઝન (1899-1905) દ્વારા વિશાળ બંગાળ પ્રાંતના વહીવટી કાર્યક્ષમતા લાવવાનાં બહાના હેઠળ પૂર્વ બંગાળ અને પશ્ચિમ બંગાળ એમ બે ભાગલા પાડ્યા.

બંગાળના ભાગલાનો ઉગ્ર વિરોધ શરૂ થયો. 16 ઑક્ટોબર, 1905ના રોજ બંગાળ પ્રાંતના ભાગલાનો અમલ કરાયો, તે દિવસ સમગ્ર બંગાળ પ્રાંતમાં 'રાષ્ટ્રીય શોક દિન' તરીકે મનાવાયો. તે દિવસે તમામ વિદેશી માલના બહિષ્કારનું આંદોલન અને સ્વદેશી માલના ઉપયોગને ઉત્તેજન આપવાનું એલાન પણ અપાયું. બંગાળી પ્રજા જ માત્ર નહિ; પરંતુ ભારતના અન્ય લોકો પણ માનવા લાગ્યા કે, હિંદમાં રાષ્ટ્રવાદનો જુવાળ જે જોરશોરથી શરૂ થયો છે, તેને રોકવા આ વિભાજન કરાયું છે. તે દિવસે સમગ્ર બંગાળમાં હિંદુઓ-મુસ્લિમોએ એકબીજાને હાથે રાખડી બાંધીને, સંગઠન શક્તિનાં દર્શન કરાવ્યાં. આ આંદોલનના મહત્ત્વનાં ત્રણ લક્ષણો હતાં જેમાં (1) સ્વદેશી અપનાવવું (2) વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવો (3) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અપનાવવું.

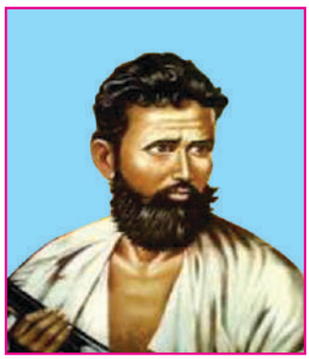
સ્વદેશી આંદોલનથી ભારતને ખૂબ લાભ થયો, જ્યારે વિદેશી માલના બહિષ્કારને પરિણામે ઇંગ્લેન્ડના વેપારને મોટો ફટકો પડ્યો. માન્ચેસ્ટરથી આવતું કાપડ બંધ થઈ ગયું. ઇંગ્લેન્ડથી આયાત થતાં ખાંડ, બૂટ, સિગારેટ, તમાકુ વગેરેની આયાતો પણ ઘટી અને ભારતમાં બનેલા કાપડનું વેચાણ વધ્યું. સ્વદેશી માલ બનાવવાનાં કારખાનાં શરૂ થયાં. બંગાળ ઉપરાંત હિંદના અન્ય

પ્રદેશો પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, મુંબઈ, મદ્રાસ વગેરે પ્રાંતોમાં પણ લડતના પ્રત્યાઘાતો પડ્યા. ગુજરાતમાં પણ સ્વદેશીની લડતનો પડઘો પડ્યો. આનો પડઘો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટમાં જબરદસ્ત પડ્યો અને પાર્લમેન્ટે પુન:વિચારણા કરીને માત્ર છ વર્ષ બાદ (ઈ.સ. 1911)બંગાળના ભાગલા રદ કરવા પડ્યા. હિન્દવાસીઓનો આ એક યાદગાર વિજય હતો. સંગઠન શક્તિનો વિજય હતો. અંગ્રેજ શાસન વિરુદ્ધ જાગ્રત થયેલી નવી ચેતનાનો આ નોંધપાત્ર વિજય હતો.

મુસ્લિમ લીગ (1906)

અંગ્રેજો 'ભાગલા પાડો અને રાજ કરો'ની નીતિ અપનાવી હિન્દુ અને મુસ્લિમ વચ્ચે વૈમનસ્ય ઊભું કરવા માંગતા હતા. તે સમયના વાઇસરૉય મિન્ટો અને હિન્દી વજીર-મોર્લેએ સાથે મળીને હિન્દના રાષ્ટ્રવાદને કચડી નાખવા યોજના કરી. રાષ્ટ્રીય લડતની તાકાત વધી ગઈ ત્યારે અંગ્રેજોએ ઉપલા વર્ગના મુસ્લિમોની તરફદારી કરવાની શરૂઆત કરી. અલગ મતાધિકાર અને અલગ મતદાર મંડળોની માગણી કરવા એક મુસ્લિમ સંગઠનની રચના કરવા મુસ્લિમોના એક જૂથને સમજાવવામાં અંગ્રેજો સફળ રહ્યા. પરિણામે મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના થઈ (ઈ.સ. 1906). આ સંસ્થાની સ્થાપનામાં મુસ્લિમોના ધાર્મિક વડા આગાખાન, ઢાકાના નવાબ સલીમઉલ્લાખાં, વાઇસરૉય મિન્ટો અને તેના ખાનગી મંત્રી ડનલોપ સ્મિથે મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. મુસ્લિમો કૉંગ્રેસના વાર્ષિક અધિવેશનમાં હાજર ન રહે તે માટે કૉંગ્રેસના અધિવેશનના દિવસોએ જ મુસ્લિમ લીગનું વાર્ષિક અધિવેશન ગોઠવવામાં આવતું. આમ, અલગ પ્રતિનિધિત્વની માગણી મુસ્લિમોની નહિ; પરંતુ અંગ્રેજોની નીતિની જ નીપજ હતી. મિન્ટોએ જ મુસ્લિમોને સહયોગી બનાવવાની નીતિની શરૂઆત કરી, તેથી મિન્ટોને કેટલાક લેખકો 'મુસ્લિમ કોમવાદના પિતા' કહે છે. એક ઇતિહાસકાર તો ત્યાં સુધી લખે છે, 'પાકિસ્તાનના સાચા સર્જક મહંમદઅલી ઝીણા કે રહિમતુલ્લા નહિ; પરંતુ મિન્ટો જ હતા.' ત્યારથી જ હિન્દુ-મુસ્લિમ સંઘર્ષ વધ્યો અને છેવટે હિન્દના ભાગલામાં પરિણમ્યો !

ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળનો ઉદ્‌ભવ અને વિકાસ

વાસુદેવ બળવંત ફડકે

ભારતમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત વાસુદેવ બળવંત ફડકેએ કરી. દામોદર ચાફેકર તથા બાલકૃષ્ણ ચાફેકર બંધુઓ, વીર સાવરકર, બારીન્દ્રનાથ ઘોષ, ખુદીરામ બોઝ, પ્રફુલ્લ ચાકી, રામપ્રસાદ 'બિસ્મિલ', અશફાક ઉલ્લાખાઁ, ચંદ્રશેખર 'આઝાદ', ભગતસિંહ, શિવરામ રાજગુરુ, સુખદેવ, બટુકેશ્વર દત્ત, રૌશનસિંહ જેવા અનેક ક્રાંતિવીરોએ રાષ્ટ્રવાદની જ્યોત જલતી રાખી. શસ્ત્રો બનાવવાથી માંડીને તેના ઉપયોગ સુધીની તાલીમ પામેલા યુવાનોએ અંગ્રેજ સરકારની ઊંઘ હરામ કરી નાખી.

ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળો હિન્દમાં ઉદ્‌ભવી અને દેશ-વિદેશમાં પ્રસરી. તેની પૂર્વભૂમિકામાં બંગાળના ભાગલા રદ કરાવવા ચાલેલું આંદોલન, સુરતના કૉંગ્રેસ અધિવેશન (1907)માં પડેલા 'જહાલ' અને 'મવાળ' જૂથ એમ બે ભાગલા અને કૉંગ્રેસની માત્ર ઠરાવો, વિનંતીઓ અને આજીજી કરવાની પદ્ધતિનો પ્રબળ વિરોધ જેવા સંજોગો પડેલા છે. લાલ-બાલ-પાલની ત્રિપુટીએ જહાલવાદી નીતિ અપનાવી, હિન્દ યુવા કાર્યકરોમાં નવું ચૈતન્ય રેડ્યું ! હિન્દી રાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસની ઢીલીપોચી નીતિને એક જબરદસ્ત નવો જ વળાંક આપ્યો.

ખુદીરામ બોઝ

રામપ્રસાદ 'બિસ્મિલ'

અશફાક ઉલ્લાખાઁ

ચંદ્રશેખર 'આઝાદ'

સરદાર ભગતસિંહ

શિવરામ રાજગુરુ

સુખદેવ થાપર

રૌશનસિંહ

બાળગંગાધર ટિળક

લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળકે તો ઉગ્ર ભાષામાં જાહેર કર્યું, 'સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક છે અને તેને લઈને જ હું જંપીશ.' જે આઝાદીના ક્રાંતિકારી લડવૈયાઓનો મંત્ર બની ગયો.

ત્યારે ભારતના નવયુવાનોના એક વર્ગે વિદેશી શાસનની ગુલામીમાંથી આઝાદી મેળવવા પ્રયાસો હાથ ધર્યા. ઉગ્ર ક્રાંતિકારી લડતના લડવૈયા માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા માટે હસતે મુખે બલિદાનો આપવા તત્પર હતા. તેઓ પ્રાણ આપી શકતા અને આઝાદીની પ્રાપ્તિ માટે બીજાનો પ્રાણ લઈ શકતા હતા.

ભારતમાં મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, પંજાબ, બિહાર, ઓરિસ્સા, ગુજરાત, રાજસ્થાન, મદ્રાસ પ્રાંત, ઉત્તરપ્રદેશ અને મધ્ય ભારતમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ પ્રસરી હતી. આ પ્રવૃત્તિઓમાં 'મિત્રમેળા સોસાયટી', 'અભિનવ ભારત સમાજ', 'અનુશીલન સમિતિ', 'અંજુમન-એ-મુહિલ્લાને વતન', 'ઇન્ડિયન પેટ્રિઓટ્સ એસોસિયેશન (પાછળથી 'ભારતમાતા') વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપીને, ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓને ભારે વેગ આપ્યો.

પ્રથમ તબક્કામાં 'સંધ્યા', 'યુગાંતર', 'નવશક્તિ' અને 'વંદેમાતરમ્', 'કેસરી, 'મરાઠા' જેવાં વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોએ સતત બળ પૂરું પાડ્યું. અલીપુર હત્યાકાંડમાં 34 જેટલા ક્રાંતિકારીઓ પર કેસ ચલાવાયો; 'હાવડા હત્યાકાંડ' તથા 'ઢાકા હત્યાકાંડ'ના અનેક ક્રાંતિકારીઓની ધરપકડ કરાયેલી, દિલ્લીમાં વાઇસરૉય હાર્ડિંજ પર બૉમ્બ ફેંકી હત્યા કરવાનો પ્રયાસ; 13 નવેમ્બર, 1909ના રોજ અમદાવાદમાં રાયપુર દરવાજા બહાર વાઇસરૉય મિન્ટો ઉપર નંખાયેલ બૉમ્બ વગેરે બનાવો દૃષ્ટાંતો રૂપે આપી શકાય.

બીજા તબક્કામાં (1920-42) 'કાકોરી લૂંટ કેસ', 'લાહોર હત્યાકાંડ' અને કેન્દ્રિય ધારાસભા (દિલ્લી)માં બૉમ્બ નાખવાના બનાવો બનેલા.આ સઘળી પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગી બનનાર ક્રાંતિવીરો વિશે તમે અગાઉના ધોરણમાં શીખી ગયાં છો.

ગુજરાતમાં ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળ

ગુજરાતમાં સશસ્ત્ર ક્રાંતિની ભૂમિકા તૈયાર કરનાર સર્વ પ્રથમ નેતા શ્રી અરવિંદ ઘોષ હતા; પરંતુ તેઓ પડદા પાછળ હતા. અરવિંદ ઘોષના ભાઈ બારીન્દ્રકુમાર ઘોષ હંમેશાં આગળ રહેતા (ઈ.સ. 1902). બારીન્દ્રકુમાર ગુજરાત આવ્યા અને દક્ષિણ ભાગને ખૂંદી વળ્યા. અહીં તેમને શ્રી છોટુભાઈ અને શ્રી અંબુભાઈ પુરાણી જેવા સશક્ત સાથીઓ મળી ગયા. નર્મદાકાંઠે સાકરિયા સ્વામી પણ મળ્યા. આ સ્વામી 1857માં સંગ્રામ સમયે ઝાંસીની રાણી સાથે હતા. બારીન્દ્રકુમારે વડોદરા, ચરોતરનો પ્રદેશ (ખેડા), અમદાવાદ, મહેસાણા એમ દરેક સ્થળે મધ્યમ વર્ગના યુવાનોને ક્રાંતિનો રંગ લગાડ્યો. એ સંદર્ભે અમદાવાદમાં રાયપુર દરવાજા બહાર વાઇસરૉય મિન્ટોની બગી પર બૉમ્બ નાખવાનો ક્રાંતિકારી બનાવ બન્યો હતો.

અરવિંદ ઘોષે 'ભવાની મંદિર' નામના પુસ્તકમાં ક્રાંતિની યોજના આલેખી. તેનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ પણ કરાયો. ઉપરાંત 'દક્ષિણા' સામયિકમાં તે છપાયેલું. ઉપરાંત ક્રાંતિની યોજનાનો વિચાર ફેલાવવા માટે 'દેશી વનસ્પતિ દવાઓ', 'નહાવાના સાબુ બનાવવાની રીત', 'કસરત', 'ગુલાબનો કિસ્સો', 'કાયદાનો સંગ્રહ' વગેરે શીર્ષકોવાળી પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરાયેલી, જેથી અંગ્રેજોને ખબર જ ન પડે ! આ પુસ્તિકાઓમાં બૉમ્બ બનાવવાની રીતો પણ હતી. ચાંદોદ-કરનાળી પાસે 'ગંગનાથ વિદ્યાલય'ની સ્થાપના

કરાઈ, જેમાં અંદરખાને ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી. ગુજરાતના ઘણા યુવાનો આ ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા. સરકારે તેમની સામે સખત પગલાં ભર્યાં; પરંતુ લડત ન અટકી. છેવટે સરકારને પણ લાગ્યું કે, માત્ર દમનચક્રથી શાસન નહિ ચાલે.

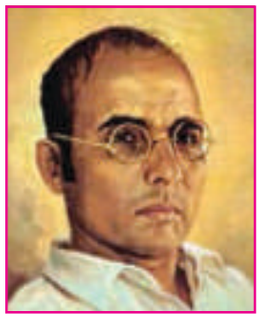
વિદેશોમાં ક્રાંતિકારી ચળવળ

ભારતને અંગ્રેજોના શાસનમાંથી મુક્તિ અપાવવા માટે વિદેશોમાં પણ ક્રાંતિકારી ચળવળની શરૂઆત થઈ હતી.

ભારતમાં ઉદ્‌ભવેલી ઉગ્ર ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ ભારતની બહાર છેક ઈંગ્લૅન્ડ, કૅનેડા, અમેરિકા, જર્મની, ફ્રાન્સ, મ્યાનમાર (બર્મા), મલાયા, સિંગાપુર, અફઘાનિસ્તાન, રશિયા વગેરે દેશોમાં પ્રસાર પામી.

વિદેશમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ક્રાંતિકારીઓ

શ્યામજીકૃષ્ણ વર્મા, મદનલાલ ધીંગરા, વીર સાવરકર, લાલા હરદયાલ, ઉધમસિંહ, રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપ, મેડમ ભિખાઈજી કામા, સરદારસિંહ રાણા, મૌલાના અબ્દુલા, મૌલાના બશીર, ચંપક રમણ પિલ્લાઈ, ડૉ. મથુરસિંહ 'ખુદાબખ્શ' જેવા ક્રાંતિકારીઓ સંકળાયેલા હતા.

વીર સાવરકર

વિદેશમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ

વિદેશમાં થતી ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભારતની ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિને વેગ મળતો હતો. ઈંગ્લૅન્ડથી છૂપી રીતે રસોઈયાના બિસ્તરામાં પિસ્તોલો (શસ્ત્રો) ભારત મોકલતા. ક્રાંતિકારીઓની ટીકા કરનાર અંગ્રેજ વિલિયમ વાયલીની મદનલાલ ધીંગરાએ હત્યા કરી. 1907માં અમેરિકાના કેલિફોર્નિયામાં 'ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ લીગ'ની સંસ્થા સ્થપાઈ, જેનું પાછળથી લાલા હરદયાલે 'ગદર પાર્ટી' નામ આપ્યું. ચાર ભાષાઓમાં 'ગદર' સાપ્તાહિક શરૂ કરાયું. આ પ્રવૃત્તિમાં તારકનાથ દાસ અને કરતારસિંહ પણ જોડાયેલા. જર્મનીમાં ચંપક રમણ પિલ્લાઈએ 'હિન્દ રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક દળ'ની રચના કરી. ઈરાકને વડુંમથક બનાવી, ત્યાંથી ભારત ઉપર આક્રમણ કરવાની યોજના ઘડવામાં આવી (ઈ.સ. 1907). જર્મનીના સ્ટુઅર્ટ ગાર્ડ શહેરમાં યોજાયેલી 'આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પરિષદ'માં સૌપ્રથમવાર મેડમ કામાએ તૈયાર કરેલો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો. અફઘાનિસ્તાનમાં તો રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપના 'રાષ્ટ્રીય પ્રમુખ' પદે કામચલાઉ સ્વતંત્ર સરકારની રચના કરાઈ, જેમાં બરકતુલ્લા, આબિદુલ્લા, મૌલાના બશીર, શમશેરસિંહ, ડૉ. મથુરસિંહ વગેરે હતા. આ સરકારે રશિયા, ઈરાન, તુર્કી વગેરેમાંથી મદદ મેળવવા પ્રયાસ કર્યો. તુર્કીના વડા અનવર પાશા અને ગવર્નરને પણ મળેલા. રેશમી રૂમાલ ઉપર લખેલું 'ગાલીબનામા' ષડ્‌યંત્ર તમામ મુસ્લિમોએ એકત્રિત-સંગઠિત થઈ ખ્રિસ્તીઓની સામે જંગ માંડ્યો એ પકડાઈ ગયું ! રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપે પોતાની સહીવાળી સોનાની પટ્ટી રશિયાના ઝારને મોકલાવી, જેમાં 'ઝારને ઈંગ્લૅન્ડ સાથેના સંબંધો તોડી નાખવા' જણાવેલું. રશિયાના ક્રાંતિવીર ટ્રોટસ્કીએ તો ભારતના ક્રાંતિકારીઓને બધી જ મદદ કરવા વચન આપેલું. બર્મામાં સોહનલાલ પાઠકે અને સિંગાપુરમાં પરમાનંદે ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ કરી. ઉપરાંત કામાગાટામારુ અને તોશામારુ સ્ટીમરોની ઘટનાએ ક્રાંતિકારીઓને વિદેશોમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ લાગણી જાગ્રત કરવામાં પ્રેરકબળ પૂરું પાડ્યું.

મદનલાલ ધીંગરા અને ઉધમસિંહ

શ્યામજીકૃષ્ણ વર્મા

મેડમ કામા

ભારતની રાષ્ટ્રીય અને ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળના ઇતિહાસમાં દેશદાઝથી ભરેલા 18થી 24 વર્ષની વય ધરાવતા યુવાનો જ હતા. મોતને મુઠ્ઠીમાં લઈ, ગમે તેવાં સાહસ અને રોમાંચક કાર્યો તેઓ પાર પાડતા અને પકડાઈ જાય તો હસતે મુખે ફાંસીને માંચડે 'ઇન્કિલાબ ઝિંદાબાદ' અને 'વંદે માતરમ્'ના ગગનભેદી નારા સાથે ચડી જતા અને એ રીતે માભોમની આઝાદીના ઉમદા ધ્યેયને માટે વીરગતિ પામતા. તેમણે જે ઊંચી દેશભક્તિ, ત્યાગ અને બલિદાન આપ્યાં છે, તે યુવાપેઢીને સદીઓ સુધી પ્રેરણા આપ્યા કરશે.

મોર્લે-મિન્ટો સુધારા (1909)

'ભાગલા પાડો અને રાજ કરો'ની નીતિ અપનાવી અંગ્રેજોએ હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે કોમી વૈમનસ્ય ઊભું કરવા માટે યોજના ઘડી (ઈ.સ. 1906). આગાખાનના નેતૃત્વ નીચે મુસ્લિમોનું પ્રતિનિધિ મંડળ વાઇસરૉય મિન્ટોને મળ્યું. તે વખતે હિન્દી વજીર મોર્લે હતા (ઈ.સ. 1909). આ સુધારાને મોર્લે-મિન્ટો સુધારા કહે છે.

ગાંધીજીનું ભારતમાં આગમન

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગભેદ વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહની લડત સફળ રીતે લડીને પાછા ફર્યા (1915). તેમના રાજકીય ગુરુ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે અને આધ્યાત્મિક ગુરુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાસેથી પ્રેરણા મેળવી. ગાંધીજીએ ઘણાખરા ભાગોનો પ્રવાસ કરી હિન્દના જીવનને ઓળખવાનો પ્રયાસ કર્યો. હિન્દુસ્તાનની ગરીબીનું મૂળ અંગ્રેજો દ્વારા થતા શોષણને કારણભૂત ગણી, હિન્દમાંથી બ્રિટિશ શાસનને નાબૂદ કરવાના ઉપાયો વિચાર્યા.

રૉલેટ ઍક્ટ (ઈ.સ. 1919)

બ્રિટિશ સરકારે ઇંગ્લૅન્ડના કાયદાખાતાના પ્રધાન રૉલેટના અધ્યક્ષ પદે 'રૉલેટ ઍક્ટ' ઘડી કાઢ્યો (ઈ.સ. 1919).

આ કાયદો ક્રાંતિકારીઓ અને રાષ્ટ્રવાદીઓનું દમન કરવાના ઉદ્દેશથી ઘડાયેલો હતો. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને વાણી સ્વાતંત્ર્યને હણી નાખતો આ કાયદો કાળા કાયદા તરીકે ઓળખાયો.

આ કાયદા મુજબ કોઈ પણ શંકાસ્પદ વ્યક્તિની ધરપકડ કરી શકાતી અને તેના પર મુકદ્દમો ચલાવ્યા સિવાય દિવસો સુધી જેલમાં પૂરી રાખી શકાતી. જેથી ગાંધીજીએ આને 'કાળો કાયદો' કહ્યો. મોતીલાલ નેહરુના મતે 'દલીલ, અપીલ અને વકીલાતનો અધિકાર' લઈ લેવામાં આવ્યો.

આ કાયદાથી બ્રિટિશ સરકારને વિરોધીઓનું દમન કરવાની વિશાળ સત્તા મળી ગઈ; તેથી તેનો નેતાઓ અને પ્રજાએ ઠેર-ઠેર વિરોધ કર્યો. સભાઓ, સરઘસો, દેખાવો અને હડતાળોનું તેના વિરોધમાં આયોજન થયું. ગાંધીજીની દિલ્લીમાં સરકારે ધરપકડ કરી પંજાબમાં ડૉ. સત્યપાલ અને ડૉ. કિચલૂની ધરપકડ કરતાં આંદોલન ઉગ્ર થયું. સરકારે દમનનો દોર છૂટો મૂક્યો !

જલિયાંવાલા બાગનો હત્યાકાંડ (13 એપ્રિલ, 1919)

પંજાબમાં અમૃતસરમાંથી લોકપ્રિય નેતાઓ ડૉ. સત્યપાલ અને ડૉ કિચલૂની ધરપકડ થઈ. તેના વિરોધમાં વૈશાખીના તહેવારના દિવસે પંજાબના અમૃતસરમાં આવેલા જલિયાંવાલા બાગમાં એક સભાનું આયોજન થયું.

લશ્કરના સૈનિકોને લઈને જનરલ ઓડોનીલ ડાયર ત્યાં પહોંચી ગયો. કશી જ પૂર્વચેતવણી આપ્યા વગર મશીનગનમાંથી ગોળીઓનો વરસાદ નિર્દોષ પ્રજા પર વરસાવ્યો ! બાગની ચારે બાજુએ ઊંચી દીવાલો, વચ્ચે અવાવરુ કૂવો અને બહાર નીકળવાનો સાંકડો એક જ માર્ગ હોવાથી સંખ્યાબંધ લોકો ગોળીબારનો ભોગ બન્યા. સરકારી

4.1 અંગ્રેજોનો અમાનુષી અત્યાચાર

અહેવાલ મુજબ 379 લોકો માર્યા ગયા અને 1200 ઘવાયા; જ્યારે કૉંગ્રેસે નીમેલી તપાસ સમિતિના મતે 1000 માણસો માર્યા ગયેલા. બ્રિટિશ સરકાર વતી તપાસ કરનાર 'હંટર કમિશને' જનરલ ડાયરનો બચાવ કર્યો અને 'અજાણતાં થઈ ગયેલી પ્રામાણિક ભૂલ' તરીકે ક્ષમ્ય ગણી. બીજી તરફ ડાયર જ્યારે ઇંગ્લૅન્ડ પાછો ફર્યો ત્યારે તેનું 2000 પાઉન્ડ તથા તલવાર આપીને સન્માન કરાયું !

4.2 જલિયાંવાલા બાગ શહીદ સ્મારક

આથી, હિન્દની પ્રજાને જબરજસ્ત આઘાત લાગ્યો. આ અમાનવીય હત્યાકાંડ પછી ગાંધીજીની અંગ્રેજો પરત્વેની રહીસહી શ્રદ્ધા પણ ડગી ગઈ ! આ બનાવે સમગ્ર દેશમાં રાષ્ટ્રીય એકતા સ્થાપવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. અસહકારના ભાવિ આંદોલનની ભૂમિકા પણ આ હત્યાકાંડે પૂરી પાડી.

ખિલાફત ચળવળ

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન તુર્કી જર્મનીના પક્ષે જોડાયું. તેથી ઇંગ્લૅન્ડના વિજય પછી તેની સાથે જે સંધિ કરવામાં આવી હતી તેની શરતો અત્યંત કડક અને અન્યાયી હતી. તુર્કીનો સુલતાન એ વખતે ઇસ્લામ ધર્મના ખલીફા (ધાર્મિક વડા) હતા. તેણે જે કડક શરતો લદાયેલી તેનો વિરોધ કરીને તેને હળવી કરવા માટે ભારતમાં જે ચળવળ થઈ તેને 'ખિલાફત ચળવળ' કહેવાય છે. અલી ભાઈઓ - મૌલાના સૌકતઅલી અને મૌલાના મોહમ્મદ અલી - આ આંદોલનના મુખ્ય નેતાઓ હતાં. હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાનાં ખ્યાલથી ગાંધીજીએ કૉંગ્રેસને આ આંદોલનને ટેકો આપવાનો અનુરોધ કર્યો. કૉંગ્રેસના ટેકાથી આ આંદોલન વ્યાપક બન્યું.

અસહકારનું આંદોલન (1920-22)

અસહકારના આંદોલનને (ડિસેમ્બર, 1920) નાગપુર અધિવેશનમાં બહાલી મળી. કૉંગ્રેસે હવે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નેજા હેઠળ 'સ્વશાસન'ને બદલે 'સ્વરાજ્ય' જ જોઈએ, એવી બુલંદ માગણી કરી.

4.3 સામાન્ય પ્રજા અસહકારના આંદોલનમાં

રચનાત્મક પાસું

આંદોલનના હકારાત્મક પાસામાં હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા દૃઢ બનાવવી, 'સ્વદેશી' ચીજવસ્તુઓનો આગ્રહ રાખવો, ઘેર ઘેર રેંટિયા ફરતા કરવા, 'ટિળક સ્વરાજ્ય ફંડ'માં એક કરોડ રૂપિયા એકઠા કરવા, ખાદી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, દારૂબંધી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો સમાવેશ થતો હતો.

ખંડનાત્મક પાસું

જ્યારે બીજી તરફ સરકારી નોકરીઓ, ધારાસભાઓ, સરકારી શાળા-કૉલેજોનો ત્યાગ કરવો, સરકારી અદાલતો, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં નિમાયેલા સભ્યોએ રાજીનામાં આપવાં, વિદેશી કાપડ અને માલનો બહિષ્કાર, સરકારી સમારંભો, ઇલકાબો (ખિતાબો) વગેરેનો ત્યાગ કરવો જેવા અનેક કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થતો હતો.

અસહકાર આંદોલનના કાર્યક્રમો

આંદોલનની શરૂઆતમાં મહાત્મા ગાંધીએ પોતાની 'કૈસરે હિંદ'અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે 'નાઇટ હુડ સન્માન' વગેરેનો ત્યાગ કર્યો. દેશના અન્ય નેતાઓએ પણ પોતાની ઉપાધિ કે પદવીનો ત્યાગ કર્યો. વિદ્યાર્થીઓએ અંગ્રેજી શાળા અને કૉલેજો છોડી દીધી, ઠેર-ઠેર વિદેશી કાપડની હોળીઓ પ્રગટી. ડ્યૂક ઑફ કૈનાટ ભારત આવ્યા ત્યારે તેમનો બહિષ્કાર કરાયો (નવેમ્બર 1921), પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સના સન્માનનો પણ બહિષ્કાર કરાયો. આવા પગલાંએ દેશભરમાં સારી એવી રાષ્ટ્રીય ઉત્તેજના પ્રગટાવી. બીજી તરફ રાષ્ટ્રીય શાળા-કૉલેજોની સ્થાપના થઈ, જેમાં કાશી, બિહાર, જામિયા-મિલિયા, ગૂજરાત વગેરે નામની રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો સ્થપાઈ. સ્વદેશીનો પ્રચાર જોરશોરથી થતાં ઇંગ્લૅન્ડથી આયાત થતા કાપડ, પગરખાં, મોજશોખની ચીજવસ્તુઓમાં ભારે ઘટાડો થતાં તેનો પડઘો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટમાં પડ્યો. ઇંગ્લૅન્ડને થયેલા ભારે આર્થિક નુકસાનથી સરકાર ચોંકી ઊઠી !

ટિળક ફંડમાં 1 કરોડ રૂપિયાથી વધારે નાણાં એકઠાં થયાં તેમજ આંદોલન દરમિયાન હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા અનેક પ્રસંગોએ પ્રગટ થઈ. હિન્દુ જમીનદારો અને મુસ્લિમ ખેડૂતો વચ્ચે થયેલા 'મોપલા બળવો' (મલબાર) ટીકાપાત્ર કહી શકાય અને તેને બ્રિટિશ સરકારે સખત હાથે દબાવી દીધો.

આ આંદોલનને નિષ્ફળ બનાવવા સરકારે દમનનીતિનો સહારો લીધો. બેફામ લાઠીમાર, આડેધડ ગોળીબાર, સામુદાયિક ધરપકડો અને અમાનુષી અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો. હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાને તોડવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ થયો.

ચૌરી-ચૌરાનો બનાવ અને આંદોલન મોકૂફ

ઉત્તરપ્રદેશના ગોરખપુર જિલ્લામાં આવેલા ચૌરીચૌરા ગામે (5 ફેબ્રુઆરી, 1922) નીકળેલા સરઘસના લોકો પર પોલીસે ગોળીબાર કર્યો. પોલીસની ગોળીઓ ખૂટી ગઈ ત્યારે તેઓ પોલીસ ચોકીમાં ભરાઈ ગયા. ઉશ્કેરાયેલા ટોળાએ પોલીસ ચોકીને આગ લગાવી. જેમાં 21 પોલીસો મૃત્યુ પામ્યા. આ હિંસક બનાવના સમાચાર મળતાં જ ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, **'અહિંસાનું મૂલ્ય નહિ સમજનારા લોકોના હાથમાં સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર મૂકીને મેં હિમાલય જેવડી મોટી ભૂલ કરી છે.'** એમ કહીને અસહકારનું આંદોલન તત્કાળ પાછું ખેંચી લેવાની જાહેરાત કરી.

અસહકારના આંદોલનનું મહત્ત્વ અને તેની અસરો

આ આંદોલનને પોતાના હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં ભારે સફળતા મળી ન હતી; પરંતુ તેના નકારાત્મક અને રચનાત્મક કાર્યક્રમો દ્વારા તેમણે લોકોને તેમના અધિકારો પ્રત્યે સભાન કર્યા. સરકાર તરફ એક વિરોધી વાતાવરણ સર્જાયું. લોકોમાં અન્યાયની વિરુદ્ધ સંઘર્ષની ભાવના પ્રબળ બની. ભારતના બધા જ વર્ગોમાં રાજકીય જાગૃતિ આવી. સ્વરાજ્ય માટેની તેમની શ્રદ્ધા અડગ બની. લોકોમાંથી લાઠી, દંડ અને જેલનો ભય દૂર થયો. યુવાનો અને સ્ત્રીઓ પણ રાષ્ટ્રસેવામાં આગળ આવ્યાં અને કૉંગ્રેસ લોકોની સંસ્થા બની. દેશમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપતી શાળાઓ શરૂ થઈ. અંગ્રેજીના સ્થાને હિન્દીભાષાને મહત્ત્વ મળ્યું. જે રાષ્ટ્રીય આંદોલન અત્યાર સુધી શહેરો-નગરો તેમજ બુદ્ધિજીવીઓ પૂરતું સામિત હતું, તે ગામડે ગામડે અને સામાન્ય જનતા સુધી વિસ્તર્યું.

સ્વરાજ્ય પક્ષ

લોકોમાં આવેલી રાજકીય જાગ્રતિને ટકાવી રાખવાના હેતુથી અસહકારની લડત - મોકૂફી બાદ ચિત્તરંજનદાસ મુનશી અને મોતીલાલ નેહરુએ સ્વરાજ્ય પક્ષની રચના કરી. તેમનો હેતુ ધારાસભાઓમાં પ્રવેશી સરકારની અયોગ્ય નીતિઓનો વિરોધ કરવાનો હતો. સ્વરાજ્ય પક્ષના સ્થાપકોએ પણ ગાંધીજીના અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા, રેંટિયાને ઘૂમતા કરવા, નશાબંધી વગેરે રચનાત્મક કાર્યક્રમોનો સ્વીકાર કર્યો.

(નવેમ્બર, 1923) એ સમયે યોજાયેલી ધારાસભાઓની ચૂંટણીમાં સ્વરાજ્ય પક્ષે ઝુકાવ્યું અને કેન્દ્રિય ધારાસભા અને કેટલાક પ્રાંતોની ધારાસભાઓમાં સ્વરાજ્ય પક્ષના ઉમેદવારો ચૂંટાઈ આવતાં સ્પષ્ટ બહુમતી મળી. બંગાળ પ્રાંતમાં જોકે બહુમતી ન મળી, છતાં એક મોટા અને મજબૂત પક્ષ તરીકે સ્થાન મેળવી શક્યો. કેન્દ્રિય ધારાસભામાં પક્ષના નેતા તરીકે મોતીલાલ નહેરુ અને બંગાળ પ્રાંતમાં નેતા તરીકે ચિત્તરંજન દાસની વરણી થઈ.

સ્વરાજ્ય પક્ષે સરકારી અંદાજપત્રો અને ખરડાઓને નામંજૂર કરી સરકારી અન્યાયી નીતિરીતિનો વિરોધ કર્યો તેમજ પ્રજાના પ્રશ્નો તરફ સરકારને ધ્યાન આપવાની ફરજ પાડી. સ્વરાજ્ય પક્ષની કામગીરીને કારણે જ સરકારને 'સાયમન કમિશન' બે વર્ષ વહેલું નીમવું પડ્યું.

ધારાસભામાં સ્વરાજ્ય પક્ષે શિસ્તબદ્ધ કામગીરી બજાવી, ઊંચી સંસદીય પ્રણાલીઓ સ્થાપી. ભારતના લોકોમાં લોકશાહી પદ્ધતિએ અને બંધારણીય રીતે શાસન ચલાવવાની ક્ષમતા છે, એમ બ્રિટિશ સરકાર સમક્ષ સાબિત કરી બતાવ્યું. આવી સુંદર કામગીરીને પરિણામે હિન્દનો શિક્ષિત વર્ગ સ્વરાજ્ય પક્ષ તરફ આકર્ષાયો. લોકોમાં પણ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો પુનઃ સંચાર થયો. 'સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ'ને વધુ નજીક લાવવામાં આ પક્ષે ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો, એ સઘળી બાબતોમાં તેનું મહત્ત્વ અને મૂલ્ય રહેલું છે.

જૂન, 1925માં ચિત્તરંજનદાસનું અવસાન થતાં 'સ્વરાજ્ય પક્ષ' નબળો પડ્યો. કેટલાક સભ્યો સરકારને સહયોગ આપતા તો કેટલાકે 'નેશનલ પાર્ટી' નામનો નવો પક્ષ સ્થાપતાં સ્વરાજ્ય પક્ષની પ્રતિષ્ઠા ઓસરી ગઈ ! તે પછી ચૂંટણીમાં તો મદ્રાસ પ્રાંત સિવાય સર્વત્ર તેના ઉમેદવારોને ભારે પરાજય સાંપડ્યો (ઈ.સ. 1926). જોકે બિપિનચંદ્ર પાલ અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ તો તેની કામગીરીની આકરી ટીકા પણ કરી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

(1) બહિષ્કાર આંદોલન અને સ્વદેશી ચળવળનાં સ્વરૂપ અને પરિણામોની ચર્ચા કરો.

(2) ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળનો ઉદ્‌ભવ અને વિકાસ વર્ણવો.

(3) અસહકાર આંદોલનના કાર્યક્રમો, બનાવ જણાવી તેની અસરો તપાસો.

2. ટૂંક નોંધ લખો :

(1) વિદેશોમાં ક્રાંતિકારી ચળવળ

(2) રૉલેટ ઍક્ટ

(3) જલિયાંવાલા બાગનો હત્યાકાંડ

(4) સ્વરાજ્ય પક્ષ

3. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

(1) બંગાળના ભાગલા ક્યારે અને કોણે પાડ્યા ? શા માટે ?

(2) ગુજરાતમાં થયેલી ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળો જણાવો.

(3) રૉલેટ ઍક્ટને ગાંધીજીએ 'કાળો કાયદો' શા માટે કહ્યો ?

(4) અસહકારનું આંદોલન (1920-22) શા માટે મોકૂફ રાખવામાં આવ્યું ?

(5) 'સ્વરાજ્ય પક્ષ'ની પ્રતિષ્ઠા કયાં કારણોથી ઓછી થઈ હતી ?

4. નીચેના દરેક પ્રશ્નના ઉત્તર માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધીને લખો :

(1) બંગાળાના ભાગલાના અમલનો દિવસ કયા દિન તરીકે મનાવવામાં આવ્યો ?

(A) રાષ્ટ્રીય શોકદિન (B) બંગભંગદિન

(C) સ્વાતંત્ર્યદિન (D) ત્રણમાંથી એક પણ નહિ

(2) કયા સુધારાએ મુસ્લિમોને કોમી મતદાર મંડળો આપ્યાં ?

(A) મૉન્ટ-ફર્ડ (B) ઇલ્બર્ટ બિલ

(C) ઑગસ્ટ ઑફર (D) મોર્લે-મિન્ટો

(3) ગુજરાતમાં સશસ્ત્ર ક્રાંતિની સૌપ્રથમ ભૂમિકા કોણે તૈયાર કરી હતી ?

(A) બારીન્દ્રનાથ ઘોષ (B) છોટુભાઈ પુરાણી

(C) અંબુભાઈ પુરાણી (D) અરવિંદ ઘોષ

(4) પરદેશની ભૂમિ પર હિંદનો સૂચિત રાષ્ટ્રધ્વજ સૌપ્રથમ કોણે ફરકાવ્યો ?

(A) શ્યામજીકૃષ્ણ વર્મા (B) રાણા સરદારસિંહ

(C) મૅડમ ભિખાઈજી કામા (D) મદનલાલ ધીંગરા

પ્રવૃત્તિ

- આ પ્રકરણમાં આપેલ વિભૂતિઓના ફોટોગ્રાફ્સ મળે તેટલા એકત્રિત કરવા.
- 1857ના સંગ્રામના મુખ્ય નેતાઓ તથા ક્રાંતિકારીઓનાં જીવનચરિત્રની પુસ્તિકાઓ મેળવીને વાંચો.
- 1857ના સંગ્રામનાં મુખ્ય કેન્દ્રો દર્શાવતો નકશો તૈયાર કરો.
- તમારા જિલ્લાની સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓની યાદી બનાવો.